

Urban Belina in Jasmina Založnik

Jubilej kot ceremonial sožitja dediščin sveta

Po skoraj letu dni življenja v izrednem stanju¹ postaja jasno, da kljub razpokam, ki jih slutimo v tkivu sveta, spremembe ne bomo dosegli s hitrim in enostavnim preobratom. Verjetno je ena izmed temeljnih nalog, da si zastavimo vprašanje, kaj dejansko pomeni biti človek, v njem pa se skriva odgovor tudi na to, kaj bo postal v prihodnosti. Vse bolj očitno namreč postaja, da dominantni koncept človeka kot rasiziranega in ospotenega, na katerem je vzpostavljena tudi hierarhična kategorizacija in sistematizacija ljudi na osnovi barve polti, spola, narodnosti, religije in seksualnosti idr., temelji na napačnih ontoloških in epistemoloških predpostavkah. V kolikor želimo danes vzpostaviti drugačna, egalitarnejša razmerja in si prizadevati za vzdržnejšo prihodnost, je še kako nujno, da razumemo postopke vzpostavljanja kolonialne matrice moči, ki temelji na izključevanju in podrejanju (kolonializem) in stremljenju po nenehnem napredku (modernost). Predvsem pa je nujna vzpostavitev možnosti drugačne pripovedi, s katero bi se lahko začeli opredeljevati. V prispevku se bova naslonila predvsem na feministično in dekolonialno teorijo, ki si prizadeva za emancipacijo vseh Drugosti. Na izkustveni ravni lahko takšno pripoved tvori in oblikuje le Drugi/-a/-o, tj. nekdo, ki ne ustreza belemu, zahodnemu, heteroseksualnemu, krščanskemu moškemu, pri čemer se opozarja, da je prav Drugi/-a/-o v mnogih primerih internaliziral/-a/-o konceptualno ogroditelj vladajočega, psevdouniverzalnega, a se mora nujno zavedati svojega

¹ Izvirnik besedila je bil prvič objavljen v gledališkem listu predstave *Jubilej, Glej, list!* XIII/1, 2021, str. 11–27. Poobjavljeno s soglasjem avtorjev besedila in producentov predstave.

mesta v obstoječi matrici in si prizadevati za prekinitev povezav (*de-linking*), ki ji/mu v tej konstelaciji pritičejo, da bo lahko nato vzpostavil/-a/-o nove povezave oz. se v matrico vključil/-a/-o na drugačen način.

Perujski sociolog in dekolonialni teoretik Ánibal Quijano izvor prakse konceptualizacije človeka kot rasiziranega in ospotenega umesti v Evropo v čas okoli 15. stoletja, ko so vzporedno v »novem svetu« potekali procesi kolonizacije novih teritorijev, pokristjanjevanja in zaslužnjevanja. Pri pojasnjevanju principov delovanja mehanizmov moči, zaradi katerih lahko na modernost/ kolonializem gledamo kot na dve plati istega kovanca, uvede koncept kolonialne matrice moči. Z njim pojasni principe globalnega hegemonskega sistema, oblikovanega po meri belega, evropskega, krščanskega moškega in posledične konceptualizacije sveta skozi zahodno védenje in mišljenje, utemeljene na binarnih opozicijah, dualističnem, strogo rivalskem in podrejevalnem odnosu.

Profesor romanskih kultur in književnosti, semiotik in dekolonialni teoretik Walter D. Mignolo opozori,

da se je v tistem obdobju oblikovala kolonialna matrica moči, evropski izum v imenu odrešitve, s katero so lahko [imperialisti] opravičili svoje zločine. Od takrat dalje kolonialna matrica moči deluje v dveh simultanih smereh: izgrajevanja same sebe kot civilizacijskega projekta in uničevanja drugih civilizacij. To pomeni utišanje, zavračanje odgovornosti za [Druge] in rasiziranje s širokim naborom oznak, od barbarov do »primitivnih«, od komunistov do teroristov. (Mignolo 2017a)

Pri zgoščenem prikazu delovanja kategorizacij in razlike se Mignolo naslanja na Quijanov koncept kolonialne matrice moči, iz katerega

postane razvidno, da je vzpostavitev navidezno ločenih domen dejansko ena od največjašnjih ontoloških fikcij vseh časov. Velja je v smislu tega, kako močno oblikuje in določa našo resničnost, pa tudi v smislu njene vseprisotnosti, torej globalne razsežnosti. Več dekolonialnih teoretikov zato opozarja, da bi dejansko morali znova napisati svetovno zgodovino, pa tudi na nujnost izvajanja dekolonialnih procesov na teritorijih nekdanjih in trenutnih imperialnih držav (evropske države, ZDA, Rusija, Kitajska idr.). Mignolo plastično naslika shemo delovanja matrice na sledeč način:

Moški/Človek, ki je ustvaril in upravljal kolonialno matrico moči, se je umestil na mesto gospodarja vesolja, tako se mu je uspelo ločiti od drugih moških/ljudi (rasizem), žensk/ ljudi (seksizem), narave (humanizem), ne-Evropske (evrocentrizem) ter od »preteklih« in »tradicionalnih« civilizacij (modernost). Narava se v domenah kolonialne matrice moči nahaja med domenama gospodarstva in politike; iznašel jo je Moški/Človek v procesu vzpostavljanja samega sebe v lokusu izrekanj (institucij, akterjev in jezikov), ki so ustvarila, preobrazila in upravljala retoriko (pripovedi) modernosti ter nujno in posledično logiko kolonialnosti. Kdor vlada, ne uboga, je postala glavna predpostavka v naraščajoči afirmaciji sekularnega Ega v zahodni civilizaciji. (»The Decolonial Option« 163)

Za dokončno ustoličenje reda s človekom v središču (humanizem) je bila ključna vzpostavitev ločenih domen, njegova oddvojitost od biotopa, ki je obenem podprla tudi kapitalizem z njegovimi ekstracionističnimi stopnjami. Imperialisti so ta zgodbeni preobrat izvedli z iznajdbo pojma narave. Kot meni Mignolo,

[n]arava ne obstaja ali pa obstaja zgolj kot ontološka fikcija – obstaja zgolj nenehno generiranje in regeneriranje življenja v sončnem sistemu, iz procesov katerega so vzniknile vrste živečih/jezikovajočih organizmov. Omejen segment teh bitij se je lahko opredelil za ljudi in vsilil svoj samonanašalni opis kot

standard za vsa živa bitja iste vrste. (»The Decolonial Option« 158–159)

Nadaljevanje tega procesa Quijano lucidno razgrne tako, da vznik rasizma preko ekstrakcionizma poveže s kapitalizmom in tudi z rasizacijo narodov.

Rasizem sestavlja rasizacija narodov ... Izraza *ethnos* in *natio* se nanašata na tisto, kar si deli skupnost ljudi, ki živijo skupaj in prepoznavajo sami sebe/nas v svojih/naših spominih, jezikih, simbolih, skupnemu znanju in čustvih, medtem ko se izraz rasa nanaša na asimetrične odnose moči med narodi ali nacijami. (Mignolo 2017a)

Rasizacija na podlagi nacionalne klasifikacije, izpeljane iz teritorialne epistemologije, v Evropi postane aktualna v 19. stoletju z vznikom nacionalnih držav in je po Quijanu in Mignolu še nevarnejša. To polje rivalstva namreč še bolj potencira etiketiranje in zatiranje Drugega/-e. Če želimo razumeti korenine slovenskega nacionalizma, se moramo namesto v mitsko Karantanijo, ki nam jo želi plastično naslikati skrajno desna politična pozicija, raje zazreti v čas razpada habsburškega imperija. Proces oblikovanja narodne identitete lahko za primer tvorno razpremo na specifični analizi Štajerske, saj sta današnja avstrijska in slovenska Štajerska vse do 1918 tvorili skupno pokrajino Spodnja Štajerska, eno od kronovin habsburške monarhije. Kot navajata profesorica prevajanja iz slovenščine v nemščino in zgodovinarka Karin Almasy ter zgodovinarka, kulturologinja in muzeologinja Eva Tropper v katalogu razstave *ŠTAJER-MARK: Razglednice zgodovinske Spodnje Štajerske 1890–1920*,

[š]e do sredine 19. stoletja posameznikova odločitev za jezik in njegovo uporabo ni imela bistvenega pomena. Pomembnejše so bile verske, stanovske, regionalne ali lokalne identitete, kar je pomenilo,

da je bil posameznik najprej katoličan in Štajerec, meščan ali kmetica, Mariborčanka ali Ptujčan. (Almasy in Tropper 12)

Večjezično in večkulturno zgodovinsko situacijo na Štajerskem je podrobno osvetlila že predhodna razstava *Gledat, kaj delajo*, ki smo jo pri nas videli v okviru programa Maribor EPK.

Čeprav so, zgodovinsko gledano, moderni narodi konstrukti, so se od 19. stoletja uveljavili kot vplivne socialne veleskupine, zaradi njihovih meja in teženj po homogenizaciji »nacionalnega« ozemlja pa so pogosto potekali ostri boji. Čeprav so si strukturne značilnosti posameznih nacionalizmov med seboj podobne, lahko v okviru nacionalnega procesa diferenciacije med nemškim in slovenskim prebivalstvom v vojvodini Štajerski v zgodnjem 19. stoletju razlikujemo med dominantnim nemškim nacionalizmom in subalternim (tj. podrejenim) slovenskim nacionalizmom. Posamezni intelektualci so, na osnovi danih lokalnih informacij in lastnih želja, kot pomembni sestavni del definicije nacionalnega ozemlja določili potek »jezikovne meje« med nemškim in slovenskim narodom. [...] Jezikovna meja je bila zato odvisna od avtorjevega nacionalnega stališča in njegovega vrednotenja lokalne jezikovne situacije. Nemški avtorji, kot sta bila Joseph Karl Kindermann (1744–1801) in Richard Pfaundler (1882–1959), so mejo poskušali predstaviti kar se da proti jugu, medtem ko so slovenski avtorji, kot so Peter Kozler (1824–1879), ki je po pomladi narodov leta 1848 narisal zemljevid slovenske dežele, Josip Šuman (1836–1908) in Ante Beg (1870–1946) želeli mejo pomakniti čim bolj proti severu. (Arlt Elisabeth et al. 23, 25)

Seveda primer Štajerske ni edini, vprašanja narodne identitete se pogosto vzpostavljajo v povezavi z obmejnimi ozemlji in z njimi povezanimi manjšinskimi skupnostmi, obenem pa so močno povezana tudi z migracijskimi tokovi ter vprašanji integracije in asimilacije tako zgodovinsko kot tudi v današnjem času. Z analizo teh teritorijev in njihove zgodovine lahko oblikujemo podrobnejše razumevanje principov narodne identifikacije in z njimi povezanega nacionalizma. Pri tem je zanimivo, da nacionalizem lahko obstaja tudi brez države, torej brez lastnega teritorija. Še več, v takih pogojih je še dodatno

okrepljen in posledično tudi toliko bolj vnetljiv. Posebej pomembno vlogo pri oblikovanju narodnih identitetnih politik igra obredje (prazniki, ceremoniali, državni protokol), ki ima tako integrativno (skupnost) kot tudi legitimacijsko funkcijo (družbeni red). Države narodne identitetne politike vzpostavljajo predvsem s poudarjanjem državotvornega obredja, prepletenega s prazniki uradne religije. V evropskem kontekstu lahko vidimo, da krščanstvo na začetku oblikovanja kolonialne matrice moči sodeluje kot ena od imperialističnih sil, pozneje pa se v procesu nastajanja nacionalnih držav lokalizira in vpiše v nacionalno zgodovino. V tej shemi je uradna religija predstavljena kot nekaj, kar je tam že od samega začetka in tako ustvari iluzijo o kontinuiteti, pri čemer izpodrine ostale »staroselske« oblike verovanj/ kozmologij. Podobno kot religija poskušajo tudi ceremoniali, ki so vezani na politiko in državo, potrditi navidezno kontinuiteto, z legitimacijo družbenega reda pa opravljajo funkcijo zagotavljanja narodnega ponosa. Tako ohranjajo stabilnost ločenih domen, torej napajajo perpetuiranje ontološke fikcije o ločenosti, zasnovane v 15. stoletju. Ali z besedami Mignola:

Skupna osnova izrečenega (domen) v kolonialni matrici moči in izrekanja, ki je ustvarilo domene, obenem pa ustvarilo tudi samo sebe kot tako, je bila utemeljena na ceremonialnih dejanjih in dogodkih. (»The Decolonial Option« 156)

Gre za domene, ki poskušajo izriniti predhodno obstoječe kozmologije in na njih sloneče ceremoniale ali pa del šeg in običajev ohranijo, vendar kot razpršene, partikularne in predvsem odvezane od njihove prvotne funkcije. Za aplikativnost konceptov dekolonialne teorije je treba nasloviti predvsem emancipacijske postopke, s

katerimi lahko prekinemo delovanje tokov energije kolonialne matrice moči in za začetek udejanjimo vsaj svojo osebno suverenost do vzpostavljanja egalitarnih relacij z živimi bitji, stvarmi in okoljem.

Mignolo kot odziv na tri spektre podreditve uvede pojem dekolonializem, pri katerem

»de-« nakazuje predvsem potrebo in cilj po vnovični vzpostavitvi: epistemični ponovni vzpostavitvi, vnovični pojavitvi, vnovični oživitvi, vnovičnem obstoju. Torej ne gre za novo niti za post. (Mignolo 2017b)

Oziroma, še bolj neposredno,

vnovični obstoj pomeni uporabiti imaginarij modernosti, namesto da vas uporablja on. Da vas uporablja modernost, pomeni, da na vas deluje kolonialnost, nadzoruje vas, oblikuje vaša čustva, vašo subjektivnost, vaše želje. S prekinitvijo povezav se zgodi premik k uporabljanju namesto biti uporabljen/-a/-o. Predlagam, da prekinemo povezave z dekolonialnim vozlom modernosti/ kolonialnosti. [...] Dekolonialnost je ime za vizijo in energijo prekinjanja povezav z namenom, da bi se lahko znova povezali s praksami življenja, razmišljanja, izvajanja, ki jih, dekolonialno rečeno, želimo ohraniti ... (Mignolo in Walsh 146–147).

Upoštevati je treba tudi, da dekolonialnega prekinjanja povezav ne moremo izvajati na vsem hkrati, osredotočiti se moramo na specifične domene, ravni in tokove kolonialne matrice moči ter njihove relacije z vsem ostalim. Pri tem je pomembno dejstvo, da »[v]ečina kultur in civilizacij na planetu vidi relacije, medtem ko smo na Zahodu naučeni videti entitete, stvari. Relacij ne bi mogli oklicati za ontološke«.

(»The Decolonial Option« 146–148)

Kje in kdaj so zgodbe kolonialne matrice moči nadomestile relacijske?

Enega od pomembnih izbrisov v domačem prostoru zasledimo v nedavno objavljenem delu pisatelja, publicista, grafika in zapisovalca

ljudske dediščine Pavla Medveščka, *Iz nevidne strani neba*, v katerem je natančno popisana oblika animistične religije, ki že v svojem imenu – stara vera – nosi namig, da gre za domačo predkrščansko kulturno dediščino, ki se ji je uspelo s svojevrstno mimikrijo ohraniti kot živa praksa v hribovitih predelih Posočja vse do prve svetovne vojne. Po navedbah nekaterih raziskovalcev pa naj bi območje njenega obstoja nekoč poleg drugih današnjih slovenskih pokrajin segalo tudi v Benečijo in Istro (nav. po Toplak). Z obsežnim raziskovalnim gradivom podprta študija podrobno predstavi rituale, navade in običaje ter kozmologijo t. i. starovercev oziroma naravovercev, ki živijo v sozvočju z zduhci, te pa vidijo tako v živih bitjih kot tudi neživih stvareh, na primer v rekah, drevesih, kamnih in vetru (Medvešček). Za razliko od antropocentričnega pogleda na svet naravoverci ne razločujejo med naravo in kulturo in tudi ne postavljajo človeka na nadrejeno mesto, temveč nasprotno, pri njih je celotno izkustvo, vse živo in neživo povezano med seboj, prepleteno in soodvisno, obstaja v medsebojnem sozvočju. To kaže tudi na to, da je relacijska shema starovercev, za razliko od antropocentrične, egalitarna, kot taka pa ponuja navdih za prekinjanje povezav s prevladujočimi psevdouniverzalističnimi modeli, ki so se konstituirali v zadnjih petih stoletjih.

Ena redkih, ki na to opozarja, je tudi feministična raziskovalka in dekolonialna teoretičarka Zoe Todd, pripadnica kanadske staroselske skupnosti Métis. Z naslonitvijo na raziskovalca prava Johna Borrowsa razvije tezo, da staroselski pogledi na svet ne predstavljajo zgolj

zanimive teoretične alternative atomistični subjektivnosti, ampak dejansko osnovo za politične boje (nav. po Burke Charmichael 135). Namreč, antropocentrična predstava o svetu z ločitvijo narave in kulture, kot tudi centralizacijo človeka v kozmologiji in njegovi »pravici« nadvlade ter povezanosti z napredkom (modernost), o katerem sva govorila na začetku, ni več vzdržna. Treba je obrniti perspektivo. Vsak posameznik bi moral prekiniti povezave s sebi pripisanim mestom in vzpostaviti bolj vzdržno pozicijo. Dediščina naših naravovercev in ostalih staroselcev pa se nam kar sama ponuja kot možna perspektiva obrata. Dediščina namreč ne pripada samo človeštvu, temveč tudi in predvsem Zemlji kot skupnosti vseh sobivajočih bitij in stvari. V tej luči lahko razumemo tudi filozofa in političnega teoretika Achila Mbembeja, ki meni, da moramo v današnjem času »premisлити pojem človeka, ne z vidika njegove veščine za obvladovanje Stvarstva, kot smo vajeni, marveč z vidika njegove omejenosti in možnega izumrtja« (Mbembe). Šele vključitev staroselskih epistemologij in ontologij v obstoječe sisteme znanja bi potrdila soobstoj mnoštva pogledov (pluriverzalizem), prav tako pa bi staroselcem šele zares omogočila možnost borbe za samoodločbo in suverenost (Burke Charmichael 135).

Razumevanje koncepta dediščine nam lahko z analitično perspektivo pomaga pri osvetlitvi spreminjajočih se konstruktov teritorialno pogojenih identitet oz. ustvarjenih ontoloških fikcij, ki se s predajanjem iz roda v rod spreminjajo in prilagajajo času. Podobno kot drugod po svetu tudi pri nas v obstoječem obredju osameli

preostanki preteklega odzvanjajo prazno, kar pa je ob načelni zakasnelosti vzpostavljanja naše narodne identitete verjetno še dodaten razlog, da se je le-ta pretežno oblikovala na izpraznjenem slavljenju reliktoev tradicije, domačijskosti in romantične idile (duhovih 19. stoletja). Kot osrednji simboli naj bi za ustvarjanje narodnega ponosa poleg zastave, grba in himne skrbeli narodna noša, narodnozabavna glasba, kranjska klobasa in potica. Že sam nabor teh simbolov pokaže, da nekaj manjka. Očitno postane, da so bile v homogenizaciji nacionalnega telesa prezrte, izbrisane in iztrebljene številne partikularnosti. Ob tej arbitrarnosti lahko uvidimo, da je sodobna identiteta fluiden spoj konstruiranih fikcij, kar ponuja tudi možnost prekinitve povezav z vsiljevano indoktrinacijsko in simbolno sploščeno nacionalno identiteto.

V tej luči je zanimiv tudi pogled profesorja študij kulturne dediščine Rodneyja Harrisona, ki meni, da je

dediščina namenjena sestavljanju različnih prihodnosti, zato jo je mogoče na produktivnejši način zvezati z drugimi perečimi družbenimi, gospodarskimi, političnimi in ekološkimi vprašanji našega časa. (Harrison 24)

Natančneje, za drugačno postajanje, ki bi nadomestilo hlepenje po rasti in napredku, je nujno uvesti povezovalne ontologije, »v katerih se življenje in kraj združita, da spojita čas v generacije kontinuitet z živimi bitji, ki lahko s skupnimi napori preteklost kot živo tvorbo ohranijo tudi v sedanjosti in za prihodnost« (Harrison 27). V tem pogledu je mogoče razumeti dediščino kot »sodelovalni, dialoški, interaktivni, materialno-diskurzivni proces, v katerem preteklost in

prihodnost vznikata iz srečevanja multiplih utelešenih subjektov in dialoga s sedanjostjo» (Harrison 27).

V procesu smo protagonistki, Dragico in Dragano, vzpostavili kot akterki, ki s kvirovskima identitetama neustrezno znamčita ustoličeni red in motita klasično, poenostavljeno dualistično shemo, na kateri je utemeljena kolonialna matrica moči. Pri tem smo se zavedali, da če želimo doseči izstop protagonistk iz ustoličenega reda, ga morata najprej simbolno vzpostaviti s podreditvijo protokolom tradicije, šele zatem se razpre možnost, da ga lahko razrahljata in razsnovita s prekinjanjem vezi z namenom njihove ponovne vzpostavitve na bolj vzdržen način. Z utelešenjem in udejanjanjem koncepta hibridnosti ter metodo kulturne navigacije tako protagonistki podčrtujeta transformativno moč umeščanja možnih oblik subjektivacije. Gre za potovanje v času nazaj do romantike, tj. vse do časa, ko se kapitalistični način vladnosti (biopolitika) do skrajnosti okrepi, protagonistki pa vanj umestimo s specifičnim namenom. Okostenela ikonografija pred gledalcem razpada proti svoji nulti točki s postopkom dekonstrukcije in prekinjanja povezav. Ob tem narašča opolnomočenje Dragice in Dragane za uporabo dediščine za konstruiranje in tudi konstituiranje drugačnih pripovedi o preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Občinstvo je priča emancipatornemu procesu njunega postajanja ter obenem tudi posrednik in potencialni garant krepitve in širitve procesov emancipacije. Gre za obrate odnosov in hierarhij, ki se simultano odvijajo v trenutnem času in mnogoterih zamišljenih prihodnostih. So slutnja sveta, ki še bo,

sestavljena iz fragmentov preteklosti. To je udejanjeno s pomočjo izvajanja »performativne metafore, ki omogoča drugače malo verjetna srečanja in nepričakovane vire interakcij, izkušenj in znanja« (Braidotti 6).

Menimo, da nabor simbolnih podob z asociativnim pomnoževanjem in s prehajanjem med fluidnimi impresijami identitet omogoči šibenje nacionalnega koda, vzpostavljenega na redu stvari, temelječem na dualizmih, hierarhiji in verigah pomenov, ki vse težje konsolidira kompleksnost sodobne resničnosti. Določeni ključi za udejanjanje potencialnosti združitve kulturne in naravne dediščine v domeni umetnosti se udejanjajo kot protokoli spekulativnih prihodnostih, druge pa smo utelesili s protokoli spekulativnih dediščin.

V iskanju poti naprej v kompleksnejše čutenje in razumevanje soobstoja obeh doslej konceptualno ločenih dediščin sveta oziroma njunem združevanju v skupno dediščino smo skušali nakazati, da gre torej za udejanjanje nove etike, ki bi doslej razslojeno povezala v egalitarnejši obliki; ki bi skrbela namesto izčrpavala, povezovala namesto razdvojevala. V tem pogledu se naša praksa prešije s teoretskimi in praktičnimi poskusi dekolonialnih, feminističnih idr. sorodnih pozicij, ki menijo, da ne gre za korektiv falocentričnega razumevanja telesa, temveč predvsem za izgradnjo imaginarijev, ki bi omogočili vzpostavitev egalitarnejših odnosov. Če povzameva še z Mignolom:

Do osvoboditve pride z drugačnim razmišljanjem in obstajanjem. Osvoboditev ni nekaj, kar bi morali pridobiti; gre za proces izpuščanja nečesa, natančneje, tokov energije, ki nas vežejo na

kolonialno matrico moči, ne glede na to, ali spadate v tabor
zatiralcev ali v tabor zatiranih. (»The Decolonial Option« 148)

Za vzpostavitev alternative je nujno potrebno, da prekinemo povezave
z ustaljenimi načini mišljenja, kar je mogoče doseči tudi z motrenjem
emocionalnih oblik doživljanja nehierarhičnih vizij življenja in
bivanja. Gledalka, gledalec ali gledalo je subtilno nagovorjen/-a/-o k
aktivni kontemplaciji, v kateri asociativno dekodira tok podob,
izkustveno situiran/-a/-o v svoji lastni specifični poziciji, zaželiva
ji/mu lahko le, da bi ji/mu ta potopitev pomagala pri prekinjanju vezi,
ki jo/ga veže na kolonialno matrico moči, z namenom vzpostavljanja
bolj vzdržne umestitve v mrežo relacij z okoljem.

VIRI IN LITERATURA

Almasy, Karin in Tropper, Eva (ur.). *ŠTAJER-MARK. Razglednice zgodovinske Spodnje Štajerske 1890–1920 = Postkarten der historischen Untersteiermark 1890–1920*. Graz Museum, 2019. Tiskano.

Arlt, Elizabet et al. *Gledat, kaj delajo. Vpogled v slovensko zgodovino in kulturo na avstrijskem Štajerskem = Schauen was Sie machen. Einblicke in die slowenische Kultur und Geschichte der Steiermark*. Društvo člen VII za avstrijsko Štajersko, 2014. Tiskano.

Braidotti, Rosi. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference v Contemporary Feminist Theory*. Columbia University Press, 1994. Tiskano.

Burke Charmichael, Adam. "Post-National Foundation of Judith Butler's and Rosi Braidotti's Relational Subjectivity." *Atlantis* 37.2 (2), 2016. Splet. 10. 2. 2021. <<https://journals.msvu.ca/index.php/atlantis/article/view/134-146%20PDF>>.

Harrison, Rodney. "Beyond 'Natural' and 'Cultural' Heritage: Toward an Ontological Politics of Heritage in the Age of Anthropocene." *Heritage & Society*, 8:1, 2015. 24-42. Splet. 10. 2. 2021. <[10.1179/2159032X15Z.00000000036](https://doi.org/10.1179/2159032X15Z.00000000036)>.

Mbenbe, Achille. "Decolonizing Knowledge and the Question of Archive." *Africa is a Country* 2015. Splet. 10. 2. 2021. <<https://wiser.wits.ac.za/system/files/Achille%20Mbembe%20-%20Decolonizing%20Knowledge%20and%20the%20Question%20of%20the%20Archive.pdf>>.

Medvešček, Pavel. *Iz nevidne strani neba. Razkrite skrivnosti staroverstva*. ZRC SAZU, 2015. Tiskano.

Mignolo, Walter D. "Interview – Walter Mignolo/Part 1: Activism and Trajectory." *E-International Relations*. E-IR Publications, 2017. Splet. 16. 2.

2021. <<https://www.e-ir.info/2017/01/17/interview-walter-mignolopart-1-activism-and-trajectory/>>.

Mignolo, Walter D. "Interview – Walter Mignolo/Part 2: Key Concepts." *E-International Relations*. E-IR Publications, 2017. Splet. 16. 2. 2021.

<<https://www.e-ir.info/2017/01/21/interview-walter-mignolopart-2-key-concepts/>>.

Mignolo, Walter D. in Walsh, Katherine E. *On Decoloniality. Concepts, Analytics, Praxis*. Duke University Press, 2018. Tiskano.

Toplak, Cirila. V "Modrosti iz preteklosti: staroverstvo in sodobni okoljski boji." *Mladi za podnebno pravičnost*, 2021. Spletni video. 16. 2. 2021.

<<https://www.facebook.com/1909660632620665/videos/264063045108792>>.